

KÖNYVISMERTETÉSEK.

I.

EGY KÖTELEZETTSÉG ÉS SZENTESÍTÉS NÉLKÜLI ERKÖLCSTAN VÁZLATA.

(Guyau műve.)

Tudományos szempontból érdekes mű jelent meg Guyautól, ki már sok jeles bölcsészeti munkát irt, és ki tiszta észszel, egyenes szívvel, hogy úgy mondjam, valódi becsületes férfiú módjára, önzetlenül keresi a morális kérdések megoldásánál az igazat. Az ő újabb műve: Egy kötelezettség és szentesítés nélküli erkölcsstan vázlatja (*esquisse d'une morale sans obligation ni sanction*. Paris librairie Germer Bailliere.) 252 lapra terjed.

Ezen jeles műről lesz szerencsém rövid ismertetést adni.

A valódi bölcsészre nézve, mondja Guyau, arra ki e nevet csakugyan megérdemli, semmi kötelezettség nem létezhetik, mit magának józaneszével, tisztán be ne tudjon bizonyítani, meg ne tudjon magyarázni, a minnek létjogát értelmével őszintén nem látja át.

Azért tűzte tehát szerző magának feladatul oly erkölcsstant vázolni, melyben az előítéleteknek vagy babonáknak, lehetőleg, épen semmi helye ne legyen.

Azonban, ha a tudományok, a mint előrehaladnak, fel is döntenek a különböző vallások dogmáit, azért még sem bírnak még azon hatalommal, hogy azonnal helyettesítsenek mindent a mit feldöntöttek. Azon erkölcsstanban, a mely kizárólag tudományos igyekszik lenni, a mely csak onnan indul ki, a mit biztosan tudunk és képesek vagyunk tényleg be is bizonyítani, még sok oly kérdés merülhet fel, a mely megoldásra vár. Hasonló esetekben eddig az emberek többnyire a szokást, vagy az ösztönöket követték. Ezután is fogják ezt tehetni, csak ne higgyék, a midőn ezt cselekszik, hogy ezt bi-

zonyos mysticus kötelezettség iránti egedelmességből kell hogy tegyék.

Soha sem ingatjuk meg egy tudomány igazságát, az által, ha bebizonyítjuk, hogy hatásköre szűkebb. Sőt ellenkezőleg, szűkebb térre szorítani egy tudományt, az gyakran annyi mint annak szilárdabb alapot, több biztosságot kölcsönözni. A vegytan például nem egyéb, mint csupán a bebizonyítható tényekre szorított alchimia. Ezért hiszi Guyau, hogy a valóban tudományos nevet megérdemlő erkölcstannak, nem kell mindent felkarolnia. Kötelessége őszintén bevallania, meddig tud biztos utasítást adni. Eddig tudom biztosan, ezen túl már megszűnik a tudományom, és te, ember, még ösztönödre vagy értelmekre vagy utalva. Tedd azt, mit legjobbnak hiszed. A törvénynek hallgatni kell, ott hol joglőte nincs szigorúan indokolva.

A midőn magas hegyre megyünk felfelé, történik, hogy bizonyos ponton meglep bennünket a köd, s beleveszünk a sötétségbe. Így van ez a gondolatok magasságán is. Meg lehet, hogy a legfelső részét sokáig fogja még a köd elborítani, de az alap legyen legalább ingathatlanul szilárd!

Az értelem két külön világról ad nekünk fogalmat: ezen valódi világról, a melyben élünk, és egy más egészen eszményi világról, ebben is élünk, többé, kevésbé, de csak lelkileg. A tudománynak azonban evvel is kell foglalkoznia. A metaphysika a gondolat birodalmában ugyanazt a szerepet játsza, mint a fényűzés és a szép érzet kielégítésére. szükséges költségek a háztartásnál: annál hasznosabb ez, hogy eleinte kevésbé látszik szükségesnek. Tulajdonképen nélkülözni is lehetne, és mégis nagyon szenvednénk a nélkül. És aztán jönnek elő oly perczek, a midőn ezen fényűzés éppen nélkülözhetetlenné válik. Éppen ilyen körülmények azok, a midőn a mindennapi élet közben szükségünk van metaphysikára, a nélkül nem élhetünk, s főkép nem halhatunk meg: ez tagadhatatlan.

Hanem ezen ideált kiki maga magának alkossa meg, szabadon, azon igazságokkal s azon világossággal, a melylyel lelke bír és igyekezzék egész életén át hű maradni ezen idealhoz, melyet magának alkotott, hogy igaz legyen egész lénye, nem pedig dupla, hazugságból és tettetésből összealkotva, megcsontitva!

Minél durvább és kezdetlegesebb egy gépezet, annál durvább és erőszakosabb mozgató erőre van szüksége. A finom szerkezetet a kisujjnak egy érintése is megindíthatja. Ugyanez áll az emberiségre nézve is. A gyermek-népeket az ókorban csak erős fenyegetésekkel és óriási ígéretekkel lehetett féken tartani. Most már egyedül a tiszta igazság vezérelhet, s hovatovább inkább fog vezérelhetni.

Honnan fog már most kiindulni a tiszta tudományon alapuló erkölcsstan?

Vizsgálni fogja legelső sorban mi az élet célja? Minden életé egyáltalában. Mert ma már az ember nem többé a természetből kiragadt lény, és az élet törvénye ugyanaz az élő lények legelső vagy legfelső fokán. Tehát minden élő lény, előbb öntudatlan és később öntudatos törekvése maga az élet, az életnek gyarapítása.

Minden élő lény öntudatlan és öntudatos erőlködése oda irányul, hogy az életet erőteljesebbé tegye belőlről és változatosabbá külalakjára nézve; tehát az ember is megőrizni és növesztetni, fokozni igyekszik, anyagi és szellemi életét. A mi ezen anyagi és szellemi élet növekedését akadályozza, azt mind elítéli a tudományos erkölcsstan.

Az alsóbb rendű lények egy ideig kifejtik tevékenységüket, aztán megpihennek. Az ember, mint felsőbb rendű lény, a cselekedetek változatossága által pihen. Mert cselekedni az annyi, mint élni, még többet cselekedni az annyi, mint növesztetni a benső élet forrását. Ezen szempontból a legártalmasabb hiba, mindjárt első sorban, a restség, hanyagság és lágyság.

Enni, inni, aludni ezek anyagi örömeik, melyek az élet fentartására szükségesek. Csak visszaélni nem szabad ezekkel, mert akkor az életnek éppen kárára vannak.

Gondolkodni, szeretni, akarni: ezek szellemi örömeik, melyeknél fogva az ember valóban élni érezi magát és melyek már másokra is kihatnak. Van bennünk bizonyos összegyűjtött erő, a mit szükségkép el kell költenünk.

Ezen bennünk meggyűjtött erő, készletet arra, hogy központunkat magukon kívül helyezzük, hogy családot, társaságot alkossunk. Leginkább az ifjú korban fejlődik ki ez a szükség az embernél, ez az

oka, hogy az ifjú korban az ember általában nemeslelkűbb és áldozatrakészebb mint később. Minél intenzívebb azonban valakinél az élet, minél magasabb fokra van kifejlődve, annál kihatóbb erővel bír. Az alsó rendű örömök, evés, ivás, alvás, magános örömök; a felsőbbrendűek azonban csakis mások közreműködésével létesülhetnek. A gondolkodó embert, a művészt, például, ellenállhatatlan erő készíti arra, hogy némiképp lelkét kiöntse, hogy táplálékul adja oda embertársainak. Mellesleg megjegyzendő, hogy a szellemi örömeket is tulságba lehet vinni, s általános törvény, hogy a kiadásnak csupán buzdítni szabad az életre, de nem azt kimeríteni.

Az eszmék és érzések közössége által megsokszorozzuk saját lényünket. Ezért oly rendkívül szerencsétlen az elszigetelt ember. Főképp, ha művelt! Minél fejlettebb a lelke, annál inkább van szüksége felebarátaira; minél magasabbak élvezetei, annál inkább érzi annak ellenállhatatlan szükségét, hogy azokat megossza.

Még egy más tagadhatatlan szüksége az embernek az: hogy akarátát is gyakorolja, azaz, hogy valamit előhozzon. A tevékenységnek legrendszeresebb alakja: a munka. A vad ember nem tud és nem szeret dolgozni. Minél műveltebb az emberi lény, annál inkább érzi a munka ellenállhatatlan szükségét, annak örömeit. A munka az, a mely legjobban egyesíti magában ez egoizmus és altruizmus tüneteit: mert dolgozni annyi mint valamit előhozni és valamit előhozni: annyi mint hasznosnak lenni, önmagának és másoknak. A munka tehát mindig áldásteljes. Csupán akkor válhatik veszedelmessé, a mikor tőke alakjában felhalmozódik, összegyűl, akkor önzővé válhatnak és sajátságos ellentétnél fogva, ép a munka beszüntetését hozhatja elő, azon tétlenség által, melyet megenged.

Az életnek azon nyilvánulása, azon természeti szükség, hogy másokért akarjunk és dolgozzunk, némelykor az *ambitio* alakját is felveheti, némely lényeknél, és akkor az nem a méltóságok, a zaj, a dicsőség után való hiú epedés, hanem inkább rosszul irányított természeti szükség a tevékenységre, beszédre, bizonyos túltengése az életnek, hanem a maga legalsó alakjában. Elfajult erő. Mert az élet az egyszersmind termékenység és viszont a termékenység nem egyéb mint buzgó, kiható élet.

Igy a kötelesség is az életnek azon meggyűjtött ereje, a mely belőlünk kitör, a melyet okvetetlen föl kell használni. Ez hatalom,

de mint minden hatalom, kötelezettséggel jár. Így a kinek tehetsége van cselekedni, annak aztán kell is cselekedni. Az alsó rendű lényeknél, a hol a szellemi élet szunyad és el van nyomva, a kötelesség csekély, mert csekély a tehetség is. A civilizált embernek ellenben kiszámíthatlan sok kötelessége van: mert igen gazdag tevékenységi tőkét kell elköltenie, ezer módon. Ezen kötelezettség azonban semmi mysticus októl nem függ. Magát az életet csak úgy lehet fentartani, ha ezen élet kellően kiterjed. Az akarat az értelemnek egy magasabb foka; a tett pedig az ezen akaratnak egy még magasabb foka. Az erkölcsiség e szerint a lény öszhangzatos egysége, mely megengedi az élet szükséges fokozódását és nyilvánulását, minden lehető irányban. Az erkölcstelenség pedig a tehetőségek ellenkezése az erkölcsi lénynek kevesbítésére, az élet összeszorítására.

Az például, a ki nem cselekszik úgy, a mint gondolkodik, elég erőteljesen, ellenkezésben van önön magával, nem ő maga, valami hiányzik nála és szellemi lénye csonkulást szenved.

Épen így az önzés, a mely elválaszt embertársainktól, reánk nézve az élet csonkítása. Következétesen nem is lehetne keresztülvinni, mert mindnyájunknak, csak azért hogy élhessünk, szükségünk van embertársainkra. Még az alsórendű anyagi örömök, evés-ivás, ha önzők is, akkor nyújtanak nagyobb élvezetet, mikor közösen vihetjük véghez. Minél inkább kifejlődik az ember, annál több öröm-kútforrásra talál és ezen felsőbbrendű örömök annál kevésbé önzők, annál társasabbak. A szépnek bámulata a művészetnél, az eszmék kicserélése a gondolkodó elméknél, csak akkor teljes, akkor fejlődik ki, ha másokkal közölhetik. Ez mutatja, hogy emberi törvényünk a polgárisodás folytán kiemelkedni a kezdetleges egoizmusból és feljutni az altruizmusig, a mi az élet nagyobb kifejlődése, az intensiv élet fokozása.

Mellesleg Guyau néhány bölcsészeti iskola állításait is czáfolja, azokat, melyeket nem hisz megegyezőknak a tudomány észleleteivel. Beszél az optimistákról is, a kik azt állítják, hogy minden a legjobban van a világon, a mi többnyire az erkölcsi érzék elzibbadását hozza magával. Rendesen az, ki nem gondolkozik, hanem csak csendesen hagyja magát elragadni az ár, a szokás által, annak lesz iránya az optimizmus. Vagy pedig a tudatlan nép, a maga tömegé-

ben, ha távol van minden központtól, elszigetelve él, egészen a szokás rabja lesz, mindent eltűr a jelenben és egyedül csak a változásoktól fél. De ekkor a fejlődésnek még igen alsó fokán van. Minél alsóbbrendű egy faj, annál inkább mutatkozik vakon-conservatív-nak, a mi az optimismus politikai alakja.

Azonban a pessimisták tanai ép oly kevésbé bizonyíthatók be tudományosan, mint az optimistáké, akár azoké, kik egyedül értelmökkel, eszökkel, elméletben pessimisták, mint Schopenhauer, akár azoké, kik tulságosan megsebezve az élet fájdalmai által, szívökben, lelkökben beteges izgatottságnál fogva, mindent tulságos feketén láttak. A fájdalomnak halhatatlan művészei, a Musset-k, Chopin-ek, Leopardi-k, Shelley-k, Byron-ok, Lenau-k, nem voltak e világnak teremtvé és szenvedéseik, melyek remekművek kútforrásai valának, onnan eredtek, hogy nem tudták magokat beletalálni azon körbe, a melyben élniök kellett. Korán haltak el és nem maradtak utódaik. De nem lehet az egész emberiségre alkalmazni azt a mi reájok illett. Mert csakugyan, ha az emberi lényekre nézve, a roszt összege túlhaladná a jó összegét, akár testileg, akár lelkileg, az élet azonnal lehetetlenné válnék. Ha az emberiség ki nem veszett, jele annak, hogy az élet mégis lehetséges volt számára. Több roszt éri az egyeseket az életben, mint jó, de ott van a remény, ott van az akarat, a melyek megsegítik. Minél műveltebb valaki, minél kiválóbb lény, annál inkább egyesíti a legfinomabb érzékenységgel a legtörhetlenebb lelki erőt. Az ily lénynél, ha erkölcsileg, lelkileg egészséges, a fájdalom rendkívül éles lesz, sokkal többet fog szenvedni mint más, de ép ezen szenvedés elé fogja hozni nála az akarat még hatalmasabb visszahatását. Igaz, hogy némelyek összeroskadnak az élet terhe alatt, de ezek inkább a kivételek, s nem lehet rólok vouni le a törvényt az egész emberiség számára.

Az elméleti pessimismusnak pedig legjobb orvossága a tevékenység. Van egy középút a kétség és vakhit között: ez a cselekvés. A cselekvés által a bizonytalan valósággá válhatik. Nem azt kívánjuk, hogy vakon hiszen valaki egy ideálnak, de hogy dolgozzék azért, hogy ezen ideál valósuljon, ép azért, hogy hihessen annak. A vallások azt mondják: „Remélek, mert hiszek“; a gondolkozó lény pedig azt mondhatja: „hiszek, mert remélek.“ Semmi hang nem érkezett hozzám kívülről, de bensőleg érzem, hogy akarok és

ezen akarat képezi hatalmamat.“ Egyedül a cselekvés adja meg az embernek a bizalmat önmagában, másokban, az egész világban! Tehát a pessimismusnak csalhatatlan orvossága a cselekvés.

De lássuk különben, mit mond a tudomány, hogy viseli magát a természet velünk emberekkel szemben? A tudomány azt bizonyítja, hogy a természet se nem jó, se nem rossz irányunkban. Közömbösen folytatja útját, a maga törvénye szerint, és nem törődik velünk. Azt hiszik általában, hogy a természetnek célja van, egy folyónak tekintik, a mely torkolatja felé gördül, s egyszer majd oda eljut. Pedig nem úgy van: a természet egy oceán. Célzt szabni ki a természetnek, az annyi, mint azt kisebbiteni, mert a cél egyszersmind határ. A végtelennek pedig nincs határa!

Egy oly erkölcsstan, mely kizárólag és egyedül a tudományon alapul, csak ezen parancsolatot adhatja tehát az egyednek: „Fejleszd életedet minden irányban, légy egyénileg oly gazdag, a milyen csak lehetsz, bensőleg és kihatólag is. Bensőleg légy egyensúlyban és teljes összhangban önmagaddal; kihatólag pedig légy a legtársasiasabb és a legkönnyebben társasítható lény. És miután ideal nélkül nem élhetsz, teremtsd meg magadnak ezen ideált, összhangban önmagaddal, és dolgozzál ennek megvalósítására.“

Már most még az a kérdés merül fel, mi módon fogja ezen erkölcsstan követelni az egyedtől, az élet feláldozását például, miután az életet tekinti a legnagyobb kincsnek?

De először is, ritka eset az életben, a mikor az önfeláldozás előre véglegesnek tűnik fel. A veszedelem, a hol valamit kockáztatni kell, ösztönszerűleg vonzza nemcsak az embert, de gyakran még az állatokat is. A mint veszedelem mutatkozik, azonnal felvilan a küzdelem eszméje, a győzelem reménye, és ezért, minden erkölcsi kötelezettség érzete nélkül is, szereti az ember a veszedelmet. Ellenállhatlan vonzerővel bír a küzdelem akár élő lények, akár tárgyak, akár láthatatlan dolgok ellen kell küzdeni, legyen az nehézség, mit le kell győzni, betegség, a min diadalmaskodni akarunk, hibáink vagy szenvedélyeink, melyektől meg akarunk szabadulni. Mert egyrészt szeretjük önmagunk előtt bebizonyítani saját felsőbbségünket; másrészt pedig a veszedelem, a kockázat szenvedélye, tagadhatlan nagy szerepet játszik a társadalomban. Az akaratnak az

ily benső küzdelme végzetetlen érdekes reánk nézve, és a győzelem kimondhatatlan boldoggá teszen, mit igen jól érznek a nemes lelkek.

Azon higgadt, meggondolt merészség, melylyel készen vagyunk a veszedelemmel szembenézni, egybeolvad a haladás ösztönével; míg ellenben a veszedelemtől való félelem a conservatív szellem tulajdona, mely arra van kárhóztatva, hogy örökké meg legyen verve, a a meddig csak a világ élni és haladni fog!

A veszedelem eszméje tehát, a melyet akár önmagunkért, akár másokért állunk ki, éppen nincs ellentétben az élet törvényeivel. Sőt az önfeláldozás magának az életnek egyik törvénye, a mely ilyenkor egész a fönségesig fokozódik. S az, a ki egyszer elfogadta a veszedelmet, nem hátrál meg a halál elől sem, hacsak nem rendkívül szegény lelkileg, azaz gyáva. A veszedelemmel együtt növekedik a lelkesedés, és mindazok, a kik az emberiség történelmében magukat föláldozták, hogy másoknak javát előmozdítsák, azt lelkesedésből tették, mert érezték, hogy a jövődőt teszik termékenynyé. Az önfeláldozás e fönséges perzeit oly teljes hatalommal és erővel élhették át, hogy bizonyosan nem akarták volna fölcserélni e perczet egy hosszú prózai élet élvezetével. S csakugyan nem a martirok vitték-e eddig előbbre a világot? Tették, mert annyi erő volt bennök összpontosulva, hogy azt okvetlen el kellett költeniök. Az élet törvénye, nemcsak nyerni, hanem adni is. Magukra nézve pedig e nemes lelkek egy egész életet éltek át néhány percz alatt. Valóban éltek ők a szó teljes értelmében!

Így hát az élet hatalma, a tett, oldhatja meg legkönnyebben az elvont világ kétséges, még eddig meg nem oldott feladatait. A skeptikus azt hiszi, hogy csalódik, hogy az egész emberiség csalódik, ha hiszen a haladásban. Hogy az az állítólagos haladás csak körben forgás. Nincs igaza. Apáink már sok tévedéstől mentettek meg, a melyekbe ők beleestek; mi is új tévedésektől fogjuk megmenteni unokáinkat. Az emberiség legnagyobb kincse, az igazságok összege, folyton növekszik az idővel

Másfelől az, a ki valamely dogmatikus hitet vall, azt hiszi, hogy a többiek kizárásával, ő birja a teljes, végleges, tiszta igazságot. Nincs igaza. Nem veszi észre, hogy minden igazságba tévedés is vegyül, hogy mi emberek nem vagyunk elég tökéletesek arra, hogy valami tökéletest és véglegest birhassunk. Hogy az, a ki ugyan

egy mintába akarja önteni az értelmeket, éppen megsemmisíti az értelmet, hogy az ő állítólagos igazságuk csak egy elvont eszme, mint a mértanban a tökéletes háromszög, vagy tökéletes kör, hogy az igazságnak ezer millió oldala van, s azt egyetlen egyre összevonni nem lehet. Az első azt állítja, hogy az emberiség nem halad. A második azt, hogy megérkezett. Ezen két téves hypothézis közt a tudományon alapuló erkölestan azt bizonyítja, hogy az emberiség folyton halad. Mi is dolgozzunk tehát, segítsük elő e haladást. A munka a valódi gondviselés e földön. Tegyük meg mindnyájan a magunkét, s legyen jelszavunk úgy magunkra mint az egész emberiségre nézve: Előre! Ennyit kívántam Guyau eszmemenetének feltüntetésére idézni. Nem zárkozhatunk el a morális kérdések megoldására czélzó legjobb törekvések méltatása elől. Ez czélja e szerény könyvismertetésnek is.

De Gerando Antonina.

II.

EGY PÁR SZÓ IV. HENRIK FRANCZIA KIRÁLYRÓL.

(Études historiques sur le XVIe et le XVIIe siècle en France. Par Gabriel Hanotaux. Paris Librairie Hachette et Cie. 1886.)

A fennebbi cím alatt Hanotauxtól a Sorbonneban a történelem tanárától, egy kötet jelent meg Párisban, mely a 16. és 17. század történetéből 15 tanulmányt foglal magában. Egyik ezek közül IV. Henrik francia királylyal foglalkozik, s minthogy sok tekintetben az eddig megszokottól eltérő felfogásnak hódol, elég érdekesnek tartottuk arra, hogy az olvasó közönségnek bemutassuk.

Ismert dolog, hogy Franciaország a 16. század második felében véres polgárháborúknak volt színtere. E polgárháborúkat a váláskérdés elmérgesedése, egy pár hatalmas családnak uralomra törekvése, az egymást gyorsan felváltó királyoknak az uralkodásra képtelensége idézte elő és táplálta. A küzdelmek folyamában a főbbek közül a küzdőtérrel egymásután tűntek el Medicis Katalin, Guise herceg, Guise bibornok és III. Henrik király. Franciaországot a megsemmisülés fenyegette. Benn az országban a gazdagabb és hatalmasabb városok önállóságra törekedtek, a főbb urak satrapiakká változtatni igyekeztek hercegségeiket, kívülről Németalföldről Farnese készült invasióra az inquisitióval, Rómából a jézsuiták a trieszti artikulusokkal, Madridban pedig II. Filip az egész zsákmány elnyelésére készült. Nincsenek többé Alpok, nincsenek Pyrénéi hegyek!

A pártszenvedély elvadásása és az önzés elvakultsága által előidézett szörnyű veszély sokaknak visszaadta józanságát. A politikusok hazafias pártja a haza megmentését vette célba, e törekvése naponként növelte erejét és tekintélyét, a ligából is sokan csatlakoztak hozzá, miután a Guise-ek bukásával új dynasztia alapításához kötött reményeket elvesztették. Az ekként megerősödött hazafias párt az előbb annyira gyűlölt és megvetett Béarnira vetette szemét. Henrikben látta a providentialis férfit, ki képes lesz az ország egységét

és függetlenségét megmenteni, az elfoglalt területeket visszahódítani. Így vált lehetővé IV. Henriknek a francia királyság.

Hanotaux úgy találja, hogy IV. Henrikkel szemben meg van vesztegetve nemcsak kortársainak, hanem a későbbi kornak is ítéllete. Kedvezőbb véleményrel vannak róla, mint megérdemelné. Henrik a trónon súlyos hibákat követett el, de birta a varázserőt azokat aranyos színben tündököltetni, mi által a közvéleményt tévedésbe hozta. Hanotaux a varázs titkát Henrik katonai bravourjaiban és egyéni szeretetreméltóságában találja.

Az elsőnek illustralására felhossa az arquesi csatát. Henrik, Páris sikertelen ostroma után 1589-ben kinos visszavonulót tart a norman partokra. Mayenne túlnyomó sereggel követi. A király megfogyatkozott serge naponkint veszi reménységét. Henrik arra gondol, hogy tengerre száll és Angliába, vagy Guyennebe vitorlázik. E kinos tépelődései közepette Mayenne szept. 21-én megtámadja. A vidéket átláthatlan sűrű köd borítja. Már a királyi sereg bomladozik, midőn hirtelen a köd szétfoszlik, a nap teljes fényben ragyog, a harcztér egészen látható lesz s az egymás ellen harczoló felek karját az ígélet bilineseli le: látják a királyt, a mint kevés számú híveitől körülvéve fergetegként tör alá a domboldalra, hogy a csata hullámaiba dobja magát. Az arquesi csata meg volt nyerve. E nap, e fergeteg, e napfény — ez Henrik egész uralkodása, mondja Hanotaux.

Hasonlókép bővölte meg az 1596-ban Rouenbe összehívott nemességét. Most is nehéz körülmények között volt s nem érezte magát biztosan a trónon. „Ha szónoki babérra törekedném — mondá — valami szép beszédet mondanék el, azonban én dicsőbb címre törekszem, tudniillik, hogy az ország szabadítójának, helyreállítójának nevezzenek. Mi mindnyájan szabadítottuk meg Franciaországot az elvesztéstől, szabadítsuk most meg a romlástól. Nem úgy hívtam össze önöket, mint őseim, hogy helyeseltsem akaratomat; azért hívtam önöket össze, hogy fogadjam tanácsokat, hogy kövessem azt, röviden, hogy magamat az önök kezébe, önök védelme alá adjam.“ Lehetett-e jobban beszélni? nem kellett-e, hogy örömmel és büszkeséggel töltse el a jelenvoltak lelkét, midőn látták, hogy a király ily bizalmas szeretetreméltósággal fordul hozzájuk, kéri ki tanácsokat, bizza magát védelmökre?

Hasonlólag szemfényvesztő hatású volt Henriknek a nőkhez való viszonya, a velök szemben elért sikerek, melyek még ma is megcsalják

a közvéleményt, még a történelem is szemet húnyt e győzelmek előtt.

E csábító tulajdonságai mellett is Henrik a trónon több nagy hibát követett el. Azon párt, mely III. Henrik halála után vele kibékülve, a trónra lépni segítette, nem feltétlenül hódolt meg előtte. Nem azért harczolt az utolsó Valois-k zsarnoksága ellen, hogy most a Beárni tyranismusa előtt hajtson fejet. Az utolsó 30 év alatt minden politikai elmélet megvizsgáltatott s gyakorlatilag is kipróbáltatott. Semmi sincs a 18. sz. philosophusainál, mi ne fordulna elő tüzesebben, mélyebben megvitatva a 16. sz. politikai irónál. Theocratia, democratia, aristocratia, despotismus: e különböző kormányformák mind tanulmány tárgyává tétettek. A nemzetgyűlés tízszer gyűlt össze ez idő alatt és Bloisban meg Orleansban nagyfontosságú határozatokat hozott. A municipalis élet a 16. században igen élénk volt és tanult, komoly nemzedéket nevelt, melynek volt érzéke a polgári jogok iránt.

Nem kell hinni, hogy e kinosan szerzett tapasztalatokat 1592-ben egyszerre csak elfeledték volna, hogy vakon dobják magokat a királyság karjaiba. Az ország meg volt érve a szabadságra s azt biztosítani is kívánták. A kibékülés alkalmával írásbeli szerződéssel kötelezték a királyt a nemzetgyűlés összehívására. Henrik az ígéretet több ízben ismételte, de sohasem tartotta meg. Ez súlyos hiba volt részéről. Burke szerint elszalasztotta a kedvező alkalmat, hogy Franciaországnak szabad alkotmányt adjon, az által előkészítette a monarchiai kormányforma végleges bukását. Mert az ő előre nem látása következtében e kormányformának jövőre nem maradt más biztosítéka, mint utódainak szeszélyes tulajdonságai.

De hát Henriknek nem volt érzéke az alkotmányos szabadság iránt. A trónon is katona volt, s annak nyersségét legmeghittebb híveivel szemben is megtartotta. Bizonyítja ezt Duplessis — Mornayhoz írt következő levélkéje: „Beszélük, hogy nem tudom minő tárgy felett alkuba bocsátkozni készülök a spanyolokkal. Jól lehet a világon senkinek sem tartozom számot adni tetteimről, legkevésbbé alattvalóimnak, mind a mellett önnek, ki előtt soha sem titkoltam el belső gondolataimat, kijelentem, hogy arra éppen nem gondoltam.“ A mi a legszebb ez esetben — mondja H. — az, hogy a király hazudott, mert készült alkudozni.

Még végzetesebb hiba volt Henrikől a jezsuiták visszahívása, mert míg az előbbi által csak a monarchicus kormányformát com-promittálta, az utóbbi által magának az államnak a sorsát kockáztatta. E hibát is a legbölcsebb, legbelátóbb tanácsosai ellenére követte el. Henrik halálát Ravailac töre által az ő részéről expiationnak tekinthetjük ugyan, de Franciaország még mindig nem egyenlített ki számadását azon hibáért, minek elkövetését királya életével fizette meg.

A vonásokban, melyekkel szerzőnk IV. Henrik jellemét kidomborítja, több a kedvezőtlen, mint a kedvező. Elismeri ugyan, hogy nagy és szép tulajdonságok voltak benne, bámulatos lélekjelenlét, élénkség, ügyesség, gyors határozathozatalban nagy biztosság, de hiányzott belőle a felemelkedettség, a mélység. Önbizalma elvakította. Végtelenül halogatta az ügyek elintézését, hogy egyszerre mintegy kettévágja. Lóról leszállva, vadászruháit levetve hozott határozatokat, melyek a pillanatnyi szükségét tekintve, kitűnőek voltak ugyan, de a melyeknek következéseit nem mindig vette figyelembe. E mellett nagy vadász volt, nagy ivó, nagy evő „egész a hányásig.“ Emberei megválasztásában nem a régi pártállást, hanem csak a képeséget tekintette, de mindig félt, hogy hívei egyetértése nehogy kárára váljék. Igyekezett őket egymás iránt bizalmatlanná tenni. E czélból elárulta egyiknek-másiknak, mit róluk neki mondtak. A szolgálatában állók a király e gyengéjét ismerve, oly dolgokat is elhallgattak előtte, miket tudnia hasznos lett volna. Ezek után IV. Henrik inkább volt kitűnő pártvezér, mint nagy politikus. Nagyobb ügyessége, mint okossága. Heves természete gyakran elragadja, mi miatt a közjó szenved. A szerencsés körülményt, hogy előbb volt ember, mint király, nem tudta hasznára fordítani. A hatalom elszédítette. Ekként túlságos önbizalomból és előreítés hiányában követte el a fennebb említett két hibát, mik azután megboszúlták magokat.

A „nagy tervet“ (le grand dessein) Hanotaux képtelenségnek tartja; Sully kovácsolta azt sok évvel Henrik halála után a nehezen tűrt mellőztetés keservei között. H. azon általánossá vált felfogást is megtámadja, hogy Henrik eleitől fogva öntudatosan a habsburgok megrontására törekedett volna. A francia közvélemény a habsburgok elleni háborút óhajtotta, oly belátó férfiak, mint Villeroy és Jeannin kikerülhetetlennek tartották, de Henriknek külügyi politikája

napról-napra változó, ingadozó, habozó, minden belátást nélkülöző és magának ellentmondó volt. Még az utolsó időkben is a spanyolhá-zasság és a spanyolelleses szövetség között ingadozott, mikor pedig a háborúra az időt már mindenki elérkezettnek tartotta. Igaz ugyan, hogy a habsburgok ellen éppen lóra ülni készült, mikor Ravailles tőre utólérte, de ez elhatározására Condé herczegnek és feleségének Brüssselbe menekülése volt döntő befolyással.

H. szerint nem igaz, hogy Henrik a háború sikerét szövetsé-gesek szerzése által éveken át gondosan előkészítette volna. A nagy olasz szövetség Spanyolország ellen mesebeszéd, a pápa inkább ellensége volt a vállalatnak, Toscana és Velence kivonták magokat, egyedül a nyugtalan savoyai herczeg csatlakozott. A német protes-tans fejedelmek szövetségében nem volt erő, Hollandiát a megelőző évben maga Henrik kényszerítette a fegyverszünet elfogadására, az angol király inkább rossz szemmel nézte a vállalatot.

Lett volna sikere e vállalatnak? Szolgáljon rá feleletül, hogy Richelieut a német protestansok és svédek szövetsége, Gusztáv Adolf lángesze, a megerősödött és engedelmes Franciaország támogatták a kimerült német katolikusok és a husz évi újabb rossz kormány-zat által sújtott Catalonia, Portugália és Nápoly lázadása által meg-bénített Spanyolország ellen, mégis Richelieunek és Mazarinnak 13 évre volt szüksége, hogy Németországot békére kényszerítse, 30 évre, hogy Haso Lajos gőgje beleegyezzen a pyrenei békekötéskor hozott aránylag csekély áldozatokba.

Hanotaux azzal okolja meg értekezését, hogy IV. Henrikről a történelem még nem mondott végleges ítéletet. E véleményt mi is osztjuk, de egyszersmind hisszük, hogy e végleges ítélet a nélkül, hogy a történelmi hűséget megtagadná, kedvezőbb lesz, mint az, a melyet ez alkalommal bemutatunk.

Gergely sámuél.